

דמויותיהם של חכמים כדרך שהן מצטיירות באגדות חז"ל

דרכים להוראת סיפורי אגדה

לאה חובב

"רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם, למוד
הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומידבק
בדרכיו" (ספרי, סוף עקב, פסקא מט).

א. אגדות חז"ל — מאפיינים כלליים

הסיפורים על מעשיהם של חכמים לא באו בשביל לתאר את האיש הללו תיאור ריאלי ולהעיד על מה שאירע להם במציאות. לא האיש עיקר אלא תורתם. "מגמת פניהם של בעלי האגדה לא היתה יצירת מעשי אמנות. גם בסיפוריהם נתכוונו בעיקר ללמד, להועיל ולהשכיל, לדעת ולירוא את ה' וללכת בדרכיו"¹.

לפיכך, כשאנו באים להתבונן בדמויותיהם של חכמים כדרך שהן מצטיירות מן הסיפורים שבאגדות חז"ל, ניווכח לדעת, שבצד הקווים המייחדים ומאפיינים התנהגותו ואורח חייו של חכם זה או אחר, עומדת בתשתית כל סיפור אידאה או ערך חינוכי, שאותם היו מספרי האגדה מעוניינים להנחיל לדורות הבאים, ובשל כך סיפרו את הסיפור.

א1. מאפייני הסוג — השוואה למעשיות העממיות

אגדת חז"ל היא סוג של ספרות בעל-פה שעברה מדור לדור. מן הבחינה הזו דומה אגדת חז"ל לסיפור העממי בכלל, שאף הוא עבר בעל-פה מדור לדור בעמים שונים. האגדה מכילה גרעין היסטורי, שבו המקום ידוע, הזמן והמאורע מעוגנים בעבר מסוים, והגיבורים הם דמויות היסטוריות ידועות שפעלו באומה.

יסוד היסטורי זה מבדיל את אגדת חז"ל הבדל מכריע מן המעשיות העממיות שבפולקלור העולמי, שהן בדויות וחסרות כל יסוד היסטורי: במעשיות אין הגיבורים מייצגים דמויות

1. א.א. אורבך, אנציקלופדיה עברית, חלק א' ערך: אגדה.

שחיו בזמן ידוע והיו מעוגנות במאורע היסטורי מסוים, או בזמן מוכר וידוע. המעשה מרחיקה את המעשה המסופר בה לעבר רחוק, כגון במלים "לפני הרבה שנים", או "היה היה אי פעם", ומצינון בכך תקופה בלתי מוגדרת בעבר.

המאורעות המסופרים במעשה העממית באים לרתק את השומעים וללכוד את תשומת ליבם. בניגוד לאגדות חז"ל, אין בהם כל כוונות חינוכיות ואין בהם מטרה של הקניית ערכים. על כן נמצא במעשיות גם דמויות שליליות רבות כגון מכשפה, אם חורגת, גמד רשע וכדומה, דמויות שאינן כנמצא כלל באגדות חז"ל. כמו כן מצויים במעשה מעשים נוראים ואכזריים המעידים על חוסר ערכי מוסר יסודיים ובסיסיים. האדם המבוגר או הילד שהקשיב לסיפורי עלילה מוזעזעים אלה, רותק אליהם, נשבה בקסמם, אך גם למד לחקותם ולראותם כמעשים לגיטימיים. על כך יעידו המעשיות שליקטו האחים יעקב ווילהלם גרים בגרמניה, שבהם מצויים מעשים אכזריים לרוב וביניהם סיפורים אנטישמיים ארסיים. על סיפורי מעשיות אלה חונך העם הגרמני במשך מאות שנים. ייתכן, שההתעלמות משריפת אנשים ומניפון ראשי עוללים קשורה במעשיות שספג בילדותו.

האנונימיות מאפיינת את הסיפור העממי. גם אגדות חז"ל הן אנונימיות, וגם אם נמסרו בשם חכם זה או אחר, אין בכך כל הוכחה שהמוסר הוא שחיבר את הסיפור, או שכן אירע באמת לאותו חכם. ואמנם, מצויים כמה וכמה סיפורי אגדה מקבילים, שאותם מייחסים לחכמים שונים.

היסוד העל-טבעי הוא מאפיין מרכזי בספרות הדמונית שבה נכללות המעשיות והאגדות. באגדות חז"ל רבות קיים יסוד על-טבעי, כגון מעשי ניסים שאירעו לחכמים, או הסרת מחיצות בין חיים ומתים, כגון פגישה עם אליהו הנביא, או עם מלאך המוות שהופיע בדמות אדם ועוד, עם זאת, אין הכרח שבסיפור האגדה יופיע יסוד על-טבעי, שכן, כפי שנאמר לעיל, מטרת הסיפור היא להעמיד מעשה לדוגמה ולמופת, כדי להדגיש את הערך החינוכי הטמון במעשה המסופר. ומעשה הראוי לזכרו, יכול שיהא מעוגן במציאות. סיפורים אלה מכונים בפי חז"ל דברי "אגדתא", בניגוד למושג דברי "הלכה".

הסיפורים שבאגדות חז"ל, בהיותם ספרות עממית, הם על פי רוב קצרים ומסופרים בפשטות, תוך הבלטת מאורע מרכזי אחד. אין בהם תיאורים ריאליסטיים או תיאורי נפש פסיכולוגיסטיים ארוכים, כמו אלה המצויים באגדות ספרותיות-אמנותיות שמחברן ידוע (כגון: "אגדת שלושה וארבעה" נוסח ב', ב'יהי היום' לביאליק). פרטי העלילה מלוכדים וממוקדים, והיסוד הדמאטי בולט בהן באמצעות דרשי המבטא מתח פנימי.

לשון הסיפורים בהירה ותמציתית, ויש בהם נוסחאות קבועות, כגון: "משל למלך", "למה הדבר דומה?" וכיוצא באלה. נוסחאות קבועות קיימות גם במעשיות עם, כגון: "היה היה", "ומאז הם חיו באושר ועושר" וכדומה.

במעשיות עם רבות מצויים יסודות מיתולוגיים ומאגיים האופייניים לאמונות עמים שונים. אולם כאן מצוי ההבדל: "סיפורי האגדה נבדלים מהסיפור העממי הכללי, כי הם נשארים בעולם הדת והמוסר, ומנסים לשחרר את האדם הדתי מן העולם המאגיי-מיתולוגי"². כך נשארות אגדות חז"ל חלק בלתי נפרד של ספרות עם ישראל, על אמונותיה ודעותיה.

2. י. פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, 1991, חלק א' עמ' 235-285.

2א. "חסידים" ו"אנשי מעשה"

באומרו "דמויותיהם של חכמים" עלינו להבדיל בין החכמים שהיו אנשי הלכה ובין אותם המכונים "חסידים" ו"אנשי מעשה". הכינויים האחרונים כבר נזכרו במשנה (סוכה ה, ד; ברכות ה, א, ועוד). כמה חוקרים (צרפתי, ספראי) עמדו על ייחודם של החכמים המכונים "חסידים", כגון, חוני המעגל, נכדו אבא חלקיה, ר' חנינא בן דוסא שחי כמאה שנים אחרי חוני, ור' פנחס בן יאיר שחי מאה שנים אחרי ר' חנינא. על חכמים אלה סופרו מעשי ניסים ונפלאות רבים. הם הצטיינו במעשיהם הטובים ובאורח חייהם הפשוט והצנוע, ולא דווקא בחכמתם ובלמודיהם. אדרבא, לא נשתמר בספרותנו שום דבר הלכה משמם. הם נתפשים כסמל ההתנהגות הישרה והרצויה לה, ופונים אליהם בעת צרה, מחלה, עוני או בצורת, בביטחון מלא, שבאמצעותם יושע ה' את עמו. כגון האגדה על חוני המעגל שנתבקש להתפלל על הגשמים (תענית יט, ע"א), או המעשה בנכדו, אבא חלקיה, שאף אליו היו פונים כשנצרך העולם לגשמים (תענית כג, ע"א-ע"ב, וראה להלן).

את קרבתם לקב"ה רואים כאילו הם בניס למקום. על חוני המעגל נאמר: "כבן שמתחטא על אביו ועושה לו רצונו" (תענית כג, ע"א). ובזכותם העולם קיים: "כל העולם כולו ניוון בשביל חנינא בני, וחנינא בני דיו בקב חרוכים מערב שבת לערב שבת (תענית כד, ע"ב).

מאמר אחד בלבד מופיע במשנה (אבות פ"ג, מ"ט) בשמו של ר' חנינא בן דוסא, ובו מודגש ערך המעשים כנגד החכמה: "כל שמעשיו מרובין מחכמתו מתקיימת, וכל שחכמתו מרובה ממעשיו אין חכמתו מתקיימת". בכך מייצג ר' חנינא את כלל החסידים ואנשי המעשה ומסכם את דרכם.

מקומם של חסידים אלה הוא בין פשוטי העם, ומעשיהם שימשו דוגמה לאחרים, אך לא על ידי הטפה והוראה ישירה. ו"כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים כך בהמותיהן חסידות כמותן" (אבות דרבי נתן, פ"ח). כגון האגדה על חמורו של ר' חנינא בן דוסא שנגבוהו ליסטים, ולא רצה לאכול אצלם דבר שכן מאכל שנגב הוא (שם). ובדומה לכך הסיפור על אחותו של ר' פנחס בן יאיר, שלא אכלה שעורים שאינן מעושרות (חולין ז, ע"ב).

מעשי חסידות אלה יש בהם דקדוקי מצוות, ולעיתים נראים הם לעומד מן הצד כמעשים שלפנים משורת הדין או כמעשים שאינם כשורה.

3א. אבא חלקיה

נביא את סיפור האגדה על אבא חלקיה (תענית כג, ע"א-ע"ב), לפי תרגומו של ביאליק בספר האגדה³. ונעמוד על מעשיו.

אבא-חלקיה בן-בנו של חוני המעגל היה, וכשהיה העולם נצרך לגשמים היו החכמים משגרים אצלו, ובקש רחמים וירדו גשמים. פעם אחת נצרך העולם לגשמים. שגר

3. ספר האגדה, חג. ביאליק ורביצקי, כך ראשון, ספר שני עמ' ו-ז' אגדה ח'.

אצלו שני תלמידי-חכמים שיבקש רחמים. באו לביתו ולא מצאוהו. הלכו אצלו לשדה ומצאוהו שהוא עורך. נתנו לו שלום ולא הסביר להם פניו. לערב לקט עצים והלך [לביתו]. היה טעון העצים והמעדר על כתפו אחת וטליתו על כתפו שניה. כל-הדרך לא היה נועל מנעליו, כשהגיע למים נעל מנעליו. כשהגיע לבית קוצים וברקנים הגביה בגדיו. כשהגיע לעיר יצאה אשתו כשהיא מקושטת, וכשהגיע לביתו נכנסה אשתו תחלה, ואחר-כך נכנס הוא, ואחר-כך נכנסו החכמים. ישב לסעוד ולא אמר לחכמים: "באו וסעדו". פרס פת לתינוקות. לגדול נתן פרוסה אחת ולקטן - שתיים.

אמר אבא-חלקיה לאשתו: יודע אני שלא באו אצלי החכמים אלא בשביל גשמים, נעמוד ונעלה לעליה ונבקש רחמים, אפשר שיתרצה הקדוש-ברוך-הוא וירדו גשמים, ולא נחזיק טובה לעצמנו. עלו לעליה. עמד הוא בזוית זו ואשתו בזוית זו ובקשו רחמים. קדם ועלה ענן מצד זוית של אשתו. כשירד אמר להם: ברוך המקום שלא הצריך אתכם לאבא-חלקיה. אמרו לו: יודעים אנו שהגשמים בוכות ירדו, אלא יפרש-לנו מר דברים אלו שהם תמוהים לנו: מפני מה כשנתנו לך שלום לא הסברת לנו פנים?

אמר להם: שכיר יום הייתי ואמרתי: לא אתבטל.
- מפני מה היית טעון העצים על כתף זו והטלית על כתף אחרת?
- טלית שאולה היתה, על מנת כך השאילוה לי ועל מנת כך לא השאילוה לי.
- מפני מה כל-הדרך לא נעלת מנעלים וכשהגעת למים נעלת?
- כל-הדרך אני רואה, במים אין אני רואה.
- מפני מה כשהגעת לקוצים וברקנים הגבחת בגדיך?
- זה מעלה ארוכה וזה אין מעלה ארוכה.
- מפני מה כשהגעת לעיר יצאה אשתך מקושטת?
- כדי שלא אתן עיני באשה אחרת.
- מפני מה נכנסה אשתך תחלה ואתה אחריה ואחר-כך אנו נכנסנו?
- משום שאין אתם בדוקים לי.
- כשישבת לסעוד מפני מה לא אמרת לנו: "באו וסעדו"?
- משום שלא היתה פתי מרובה ואמרתי: אל יחזיקו לי חכמים טובה בחנם.
- מפני מה נתת לתינוק גדול פרוסה אחת ולקטן - שתיים?
- זה יושב בבית, וזה - בבית-המדרש.
- מפני מה קדם ועלה הענן מצד זוית אשתך ואחר-כך מצד זוית שלך?
- משום שהאשה מצויה בבית ונותנת פת לעני וקרובה הנאתו; ואני נותן מעות לעני ואין הנאתו קרובה.

סיפור אגדה זה ניתן לחלקו לשלושה: החלק הראשון הוא סיפורי, מספר בגוף שלישי על השליחות של שני תלמידי החכמים הבאים לבקש מאבא חלקיה שיבקש רחמים וירדו גשמים. עיקרו של חלק זה הוא עדותם של השליחים על מעשיו המתמיהים של אבא חלקיה, שהם כעין חידות בעיניהם. בחלקו השני של הסיפור קיים דיבור ישיר של

אבא חלקיה אל אשתו, נס הורדת הגשמים ודו-שיח בינו ובין החכמים. החלק השלישי הוא כולו דו-שיח דרמאטי, ובו שאלות החכמים ותשובותיו הקצרות של אבא חלקיה, שהן למעשה פתרון החידות של מעשיו התמוהים בחלק א' של סיפורנו. יוצא איפוא שלסיפור זה יש מעין מבנה מעגלי של חידה ופתרונה, החל בצורך בגשמים וכלה בסיבת ירידתם. הסיפור המדויק המתאר בפרטי פרטים את מעשיו של אבא חלקיה, מעיד על דרכם של חז"ל שראו ב"מעשיו אבות סימן לבנים" (על פי בראשית רבה, מח, "אתה סימן לבניך"), ולפיכך דייקו לספר ולשמר כל פרט בהנהגתו של החסיד.

עצם עבודתו בשדה ככל האדם, יש בה מידה של חסידות: "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך (תהלים קכח, ב). אולם במעשיו הבאים הוא מעורר תמיהות: וכי נאה הוא לאדם שלא להסביר פנים לזולת? אולם התשובה, "שכיר יום הייתי", מעידה על היחס ההגון לזמנו של בעל הבית שאין זה מן הראוי לגרום לו הפסד; וזהו מידת חסידות המנוגדת למצוי: "הרוצה לאבד ממונו ישכור פועלים ואל ישב עימיהן" (על פי בבא מציעא כט, ע"ב). החשש להפסד ממונו של הזולת מביא את אבא חלקיה לצער את גופו ובלבד שלא לפגוע בטלית שאולה. שמירת הגוף, כדי שלא יפול למעמסה על אחרים ואפילו יפסיד כספו ויקלקל נעליו, מעידה על כך שלא חס על ממונו כשהדבר נחרץ, אך שמר על ממונו ועל בגדיו כאשר הלך בין קוצים ולא נשקפה לו סכנה. אף מנהגה של אשתו להתקטש לקראתו, יש בה מידה של חסיד שאינו סומך על עצמו, כדברי הלל (אבות ב, ד): "אל תאמין בעצמך עד יום מותך".

כאשר הגיע לביתו שוב לא נהג בחכמים כבוד, כביכול, ולא הכניסם תחילה אלא אחרונים, כיוון שאינם מוכרים לו, ולא רצה לקיים "כבדהו וחשדהו". לא כיבדם כדי שלא יחשוד בהם. אף לא הזמינם לסעוד עימו, מפני שלא היתה פיתו מרובה, ולא רצה שיחזיקו לו טובה בחינם. אנו רואים איפוא שאין הוא רודף כבוד, אלא נוהג ביושר.

האם חלוקת הלחם לבניו יש בה הפליה והערפת הקטן על פני הגדול? תשובתו של אבא חלקיה מסלקת חשד זה, שכן הקטן שישב בבית המדרש כל היום לא נהנה מאוכל רב, ואילו אחיו הגדול מצוי בבית וסמוך לקדרה.

אף שאילת הגשמים מעידה על חסידותו, שכן הוא ואשתו עולים לשאול על הגשמים עוד בטרם יבקשו ממנו החכמים שיעשה כן, כדי שלא יחזיק טובה לעצמו. ולבסוף, הוא נוהג יחס כבוד באשתו ומבין מדוע קדם ענן ועלה מצד אשתו, שכן הנאתו של העני ממעשה החסד של האשה היא מיידית, שהרי היא נותנת לו פת לחם, ואילו הוא הנותן פרוטה לעני, הנאת העני רחוקה יותר⁴.

סיפור זה יש בו סממנים רבים המושכים את הילד. המתח הנוצר בחלק הראשון של הסיפור כתוצאה ממעשיו המוזרים של הגיבור, יוצר סקרנות ורצון לפתור את החידות. הקורא מבין שאדם זה, המסוגל לבקש שירדו גשמים, אינו יכול להיות אדם העושה מעשים רעים; ואילו המעשים המסופרים נראים כשליליים. פתרון החידות מובא רק בסופו של הסיפור, ועל כן נשמר המתח במשך כל הקריאה.

עד כמה יודעה הילד עם דמות יוצאת דופן כאבא חלקיה, אין אפשרות לומר. מכל

4. א.א. הלוי, שערי האגדה, 1982 עמ' 176-179.

מקום, מעשיו וישיבותיו יטביעו את רושםם על הילד הצעיר וייספגו בנפשו, מבלי שנדע לשער עד כמה ואימתי יניבו פירות.

4. מעשי חכמים

האגדה נוטה לטהר את גדולי האומה מכל פגם ולרומם את עבר העם, אך אינה נמנעת מדברי ביקורת על אבות האומה ונביאיה. האגדות והסיפורים על התנאים והאמוראים, מעשיהם, מידותיהם, הליכותיהם ונימוסיהם, הועמדו בסיפורי האגדה כדוגמה וכמופת מול האישים השליילים מבני ברית ומשאינם מבני ברית.

בכך שונה אגדת חז"ל מכלל הסוג המכונה "אגדה" בספרות העולמית. הדמויות שבאגדות ובמעשיות בספרות העממית הן דמויות שטוחות, או טובות או רעות, בלי כל מצב ביניים. ואילו דמויות החכמים על פי אגדות חז"ל הן בחלקן דמויות עגולות, ואין המספר מסתיר את חולשותיהן, כגון, דמותו של ר' נחום איש גמ זו (תענית כא, ע"א), המסביר לתלמידיו כיצד נכשל: "בא עני אחד ועמד לי בדרך ואמר לי רבי פרנסני. אמרתי לו: המתן עד שאפרוק מן החמור. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצתה נשמתו". המספר מביא זאת כדי להעמידנו על צדקתו של ר' נחום שהמשיך והסביר, שדבר זה היה הגורם למצבו הגופני, ומתוך גנותו, כביכול, אנו רואים את גדולתו: "הלכתי ונפלתי על פניו ואמרתי, עיניי שלא חסו על עיניך יסומו, ידיי שלא חסו על ידיך יתגדמו, רגליי שלא חסו על רגליך יתקטעו, ולא נתקרה דעתי עד שאמרתי כל גופי יהא מלא שחין. אמרו לו, אוי לנו שראינוך בכך, אמר להם: אוי לי אם לא ראיתוני בכך".

על ר' טרפון מספרת האגדה הידועה על מידת כיבוד אם שנהג באימו (ירוש' פאה פ"א, ה"א), ועוד הרבה מעשים טובים. מאידך גיסא מסופר עליו, שהיה עשיר גדול ולא היה נותן מתנות רבות לעניים. כאשר העמידו על כך ר' עקיבא בעקיפין (קנה לו "עירות"), עמד ר' טרפון ונשקו ואמר לו: "רבי, אלופי, רבי בחכמה ואלופי בדרך ארץ" והוסיף לו מבין לבוכו (כלה, ב). גדולתו של ר' טרפון בסיפור זה, שידע להודות בשגיאתו אף בפני תלמידו.

בסיפור אחר מצוי ר' טרפון בסכנה, שכן חשדו הארים שהוא גונב מפרדסו שלו, והזדהה בשמו. על כך סופר: "כל ימיו של אותו צדיק נצטער על דבר זה, אמר: אוי לי שנשתמשתי בכותרה של תורה" (נדרים סב, ע"א). סיפורים אלה מעמידים דמות מציאותית ואמינה שקל יותר להזדהות עימה, שכן יש בה רגע של חולשה בצד מעשים של צדיק שראוי ללמוד מהם.

ב. דרכים להוראת מעשי חכמים

בשם של חז"ל נאמרו דברי תורה וחכמה, דרשות פסוקים והלכות. כמו כן סופרו עליהם סיפורים ומעשים, כמפורט לעיל. בבואנו לדון בדרכים שבהן נקנה לתלמידים את עולמם של חכמינו על כל המשתמע ממנו, יהיה עלינו לבחון את הדרך לפי גיל התלמידים וכושרם להתמודד עם חומר מופשט או מוחשי.

כאן יש להדגיש, שלשון חז"ל כמות שהיא מופיעה במקורות, קשה להכנה בגיל הרך, וטוב להביא את הסיפורים בעיבוד שישמור ביסודו על רוח לשון חכמים, מטבעות לשון וניבים אופייניים, אך ידייק בעלילה ובמשתמע הימנה (עיבודיה של יוכבד סגל בספריה "כה עשו חכמינו" הם על פי רוב מומלצים). אין זו הוראה אקדמית לבוגרים, שבה חשוב לדייק בנוסח המקור ואף להשוות נוסחאות שונות. כאן המטרה להביא את הסיפורים על חכמים בדרך שיוכלו הילדים להבין היטב.

ככל שגיל הילדים צעיר יותר, נביא לפניהם סיפורי אגדות בלבד. הסיפור הוא הסוג הספרותי הקליט והמומלץ ביותר. המאורע המסופר בו יוצר חוויה בלב השומע ככל שהעלילה מרתקת יותר, עלילה חווייתית נחרתת בלב השומע והגיבור הפועל ביצירה משמש דגם לחיקוי ככל שמעשהו משכנע יותר.

בספרות הילדים הודגש פעמים רבות שהיסוד הסיפורי הוא יסוד חשוב והכרחי ביצירה לילד, והוא השובה את ליבו. הילד נמשך אחר העלילה ולא אחר התיאורים, וכל שכן, שהאמירה המופשטת והיבשה רחוקה מליבו. אין הילד אוהב להשתקע בדבר אחד. הדינאמיות שבו מניעה אותו לעקוב אחר הפעולות והמעשים של הגיבור המתחלפים ומשתנים בקצב מזורז. עלילה דרמטית ומעניינת היא המתאימה לרוחו של הילד.

עמדנו לעיל על כך שהמעשים המתוארים באגדות חז"ל אינם שגרתיים, ורבים מן החכמים נהגים בדרך יוצאת דופן. מעשים אלו, בין אם יש בהם ניסים ופלאים ובין אם לאו, מעידים הם על עושיהם ונשאים חקוקים בלב הילד. המתח שבעלילות רבות או החידות המסקרנות את השומע, תורמים אף הם לקליטת הסיפורים ולהתרשמות העמוקה מגיבוריהם. והרי זו היתה, כאמור, כוונת המספרים שבאו להנחיל את מעשי חכמים לדורות הבאים תוך שהם מספרים אפיזודות שונות מחייהם.

בגיל גבוה יותר ובכיתות התיכון ניתן להתמודד עם מדרש קצר ומופשט כמות שהוא מופיע במקור כלשון חז"ל. גם מתוך אמירה יבשה, כביכול, ניתן לעמוד על דמותו של אומרה. בגיל זה אין החובה לספר סיפור, והתלמידים מסוגלים לקלוט את המופשט והמושג. אולם כאן אין אנו עוסקים בסוגים האחרים של דברי חז"ל אלא בסיפורים בלבד. את דמויותיהם של חכמים על פי סיפורי אגדות ניתן ללמד בשתי דרכים מרכזיות. האחת, בחירת סיפורים סביב דמות מרכזית. השנייה, איפיון חכמים על פי מוטיב מרכזי שבמעשיהם, תוך עיון והשוואה.

הדרך הראשונה תעמיק את ההזדהות עם גיבור מרכזי אחד, שדרכו יעמדו הילדים על התנהגותו ומעשיו בסיטואציות שונות. כשם שחז"ל לא הסתירו חולשות של חכם, כך עלינו להעמיד בפני התלמידים את מלאות הדמות על פי מעשיה השונים.

בחתך "רוחב" על פי מוטיב מרכזי, ניתן מקום לדון במעשים המגוונים של חכמים שונים, שכל אחד מהם מבטא את הערך המרכזי שבו דנים בדרכו המיוחדת. התלמידים יושפעו מן הערך המוסרי שמגלם כל חכם, ואין זה משנה מי הוא או מה הן הנסיבות שהביאוהו לכך. יש בזאת משום גילומה של אחדות הרוח היהודית שהמעשים מייצגים.

12. בחירת אגדות חז"ל סביב דמות מרכזית

ניתן למורה לבחור בדמות שהרשימה אותו במיוחד. אולם כמה מן הדמויות מעשיות מרשימים מאד והסיפורים עליהם נקלטים היטב בלב התלמידים. יש להדגיש שמעטים מאוד הסיפורים הביוגראפיים על חכמים, כגון "תחילתו של ר' אלעזר בן הורקנוס" (אבות דרבי נתן, ו'), או נישואיו של ר' עקיבא לרחל בת כלבא שבוע (כתובות סב-סג). שהרי לא תולדותיהם המדויקות של חכמים עמדו לנגד עיני המספרים, אלא המעשים הראויים לציון.

הסיפור על אבא חלקיה שהוכא לעיל מעלה את דמותו על פי מעשיו. בניגוד לחכמים אחרים שעליהם סופרו אגדות רבות, אין בידינו סיפורים רבים על אבא חלקיה. אולם מן הסיפור שלפנינו ניתן לעמוד על דמותו על פי הפירוט הרב שבמעשיו.

מומלץ להביא תחילה לפני התלמידים את שני חלקיו הראשונים של הסיפור שבהם מתוארים מעשיו "חידתיים", ולבקש מן התלמידים לנסות להסבירם. כך יחוש התלמידים במחזור המעשים, ותתעורר בהם המוטיבציה להביןם. קריאת החלק השלישי תבוא כפתרון לבעיה שנוצרה לתלמידים, כשם שנוצרה לשליחים, ובכך יעמדו על אימות נחושיהם או טעותם מחד גיסא, ומאידך גיסא תתבלט דמותו של החכם החסיד.

הסיפורים על הלל הזקן מציירים את דמותו תוך הדגשת הערכים העולים ממעשיו: כגון: לימוד תורה מעוני (יומא לה, ע"ב); סבלנותו ואהבת הזולת שאפיינו את הלל (שבת ל, ע"ב-לא, ע"א); קירוב נוכרים ליהדות (שם) ועוד.

הסיפור על התערבותם של השניים ונסינונו של האחד להקניט את הלל, קרוב מאד לילדים האוהבים להקניט את המבוגרים מהם ולהעמידם בנסיון. אורך רוח וסבלנות אינם מן המידות המאפיינות את הילד הקטן. מעשיו של הלל העונה בסבלנות אין קץ לטרחנותו וקנטרנותו של השואל, יש בהם הומור ונצחון הרוח, אין כאן הטפת מוסר אלא סיפור מעשה חי ודרמאטי המשכנע ומרשים את השומעים.

הסיפורים על ר' חנינא בן דוסא אף הם מרשימים. כאן בולט היסוד העל-טבעי שבאגדות ומעשי הנסים שקורים לו לחכם-החסיד. הילד הצעיר רגיש במיוחד לחוש הצדק ומצפה לגמול הטוב לצדיק ולעונש לרשע. האגדה על הנס שאירע לאשתו של ר' חנינא, שתגורה מלא בככרות לחם והערכה מלאה עיסה, למפח נפשה של שכנתה הרעה (תענית כד, ע"ב-כה, ע"א), ממלאת את הילד סיפוק נפשי ושמחה לאידה של המרשעת. הילד מקבל את הנס הזה כמזדקד וכמתבקש, וחש שנעשה כאן צדק למי שראוי לכך.

המעשה בעינים שהביאו דובים בקרניהן. אף הוא מתאר מעשה שלא כדרך הטבע, ומעיד על כוחו המוסרי של הצדיק (תענית כה, ע"א). חז"ל עקביים בסיפוריהם, והשאלה שישאל הילד המודע לעוניו של ר' חנינא בן דוסא, "מהיכן היו לו עינים?" מולידה סיפור מופלא נוסף על מסירותו של ר' חנינא לקיום מצוות השבת אברה, סיפור שבו מגדל ר' חנינא תרנגולות בביתו, ממיר אותן בעינים, וברגע שמזדמן לביתו בעל האבדה, משיב לו החסיד כנגד סימנים את כל הרכוש שהלך וגדל בביתו (שם). מעשה זה הוא מעשה חסידות מובהק.

האגדות על ר' יהושע בן חנניה מתאימות לגיל גבוה יותר (כיתות עליונות של בית

הספר וחטיבת הביניים), שכן יש בהן דברי חכמה והתנצחות שבין החכם לאדריינוס קיסר. אולם הסיפורים על חכמתם של הילדים (עירובין נג, ע"ב) ותשובותיו של ר' יהושע לבתו של הקיסר (תענית ז, ע"א), יהנו את התלמידים גם בגיל יותר צעיר. באגדות אלה בולטת חריפותו הלשונית והמחשבתית של החכם יותר מאשר מעשיו, ואיתו חריפותם של ילדים צעירים המנצחים את המבוגרים.

סיפורי האגדה על ר' עקיבא נלמדים בבית הספר. מעשיו בינו לבין אשתו, אהבתם זה לזה, מסירותו ללימוד תורה וכן בטחונו בה' וגבורתו בשעת מאסרו ומותו, שובים את לב כל הקוראים ומשמשים דוגמא לדורות בישראל. הסיפורים הרבים על חייו ומעשיו ממחישים את דמותו וגורמים ליחס של הערצה כלפיו.

האגדות על ר' מאיר, אשתו ברוריה ועל אלישע בן אבויה המכונה אחר, מרשימות מאד אף הן (חגיגה טו, ע"א). המתח שבין התלמיד ורבו, היחס הדו-ערכי של ר' מאיר לאחר ונסינונותיו להחזירו בתשובה, עושים רושם בל יימחה. התלמידים יראו לפנייהם דוגמה של תלמיד חכם שנכשל, וחז"ל אינם מסתירים עובדה זו. ראוי להביא את הסיפור על ר' מאיר שעשה שלום בין איש לאשתו והיה מוכן להתכונן ולאפשר לאישה לירוק בפניו (ירושלמי סוטה פרק א, ה"ד). סיפור זה מדגיש את ערך השכנת השלום בין הבריות, כמאמר הלל ושמאי במסכת אבות (א, יב): "הווי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה".

ברוריה אשת ר' מאיר היא אישיות לעצמה, ומיוחדת היא בין תלמידי החכמים, ולא אחת הוכיחה אותם על מעשיהם בתקיפות (עירובין נג-נד), הסיפור על גבורתה שעה שמתו שני בניה (מדרש משלי לא), והיא היא המורה לבעלה שיש להחזיר את "הפיקדון", הוא מן הסיפורים המרשימים והמיוחדים שביספורי אגדת חז"ל. סיפור על דמות אשה תגוון את הלימוד ותראה לתלמידים שחז"ל ידעו להוקיר את האישה הראויה.

22. איפיון חכמים על פי מוטיב מרכזי שבמעשיהם

העמדת מוטיב מרכזי לדיון בכיתה תוך לימוד אגדות על חכמים שונים, ממקדת את הלימוד בערך המוסרי וביחסם של חכמים שונים אל נושא אחד. גם בדרך זו ניתן לעמוד על אישיותם של הגיבורים הפועלים בסיפורים, השוואתם זה לזה והתמודדותם עם הבעיה.

א. מסירות נפש על לימוד תורה

מוטיב זה ניתן לראותו מתוך שלוש אגדות שונות על שלושה חכמים. שלושתם החלו את לימודיהם מתוך עוני רב, ושניים מהם החלו ללמוד בגיל מבוגר. השוואת שלושת סיפורי האגדה תעמיק את הדיון בכל דמות, ותעמיד את התלמידים על הצדדים השונים והשונים שבין החכמים.

על הלל הזקן מסופר במסכת יומא לה, ע"ב, שלמד אצל שמעיה ואבטליון ואף סיכן עצמו ועלה על פי הארובה ביום שלג שחל בערב שבת.⁵ כאן משמיענו הסיפור מסר נוסף על

5. ספר האגדה. לעיל הערה (3) עמ' ח' אגדה י"ב.

מסירות נפשו של הלל ששהה כל הלילה וכיסהו השלג, והוא: על מי מותר לחלל את השבת, על אדם המוסר נפשו על לימוד תורה. פיקוח נפש דוחה שבת בדרך כלל, וכאן: "ראוי זה לחלל עליו את השבת".⁶

ר' אליעזר בן הורקנוס הוא דמות נוספת שחשקה נפשה בתורה. כאן אנו עדים למתח השורר בין בן לאביו האוסר עליו ללמוד תורה (אבות דרבי נתן פ"ו). אף כאן הגיע ר' אליעזר לעוני משוע, עד שריח פיו עלה לפני ר' יוחנן בן-זכאי משום שלא אכל כמה ימים. בריחתו מבית אביו ומרידתו בו יתקבלו על לב התלמידים שיבינו אותו ויזדהו עימו. ייסור ההדורים כינו לבין אביו שראה בגדולתו, והתרת הנדר המדירו מנכסיו, מקבילים להתרת נדרו של בן כלבא שבוע שראה את ר' עקיבא גדול בתורה. הסיפורים הדומים מדגישים שערך לימוד התורה היה עיקרו של סיפור, ולא דווקא הדמות שעליה מסופר.⁷

ר' עקיבא הוא החכם השלישי שעליו מסופר שאף הוא החל ללמוד בגיל מאוחר וזכה לעמוד בראש עשרים וארבעה אלף תלמידים (כתובות סב, ע"ב; נדרים נ, ע"א). בסיפור זה ראוי להדגיש את מקומה של רעיתו רחל הממריצה אותו ללמוד תורה ומקבלת על עצמה עניות, סבל ובדידות, וכלבד שבעלה יעסוק בתורה. האהבה שבין בני הזוג עולה מן הסיפור אף היא בכל עצמתה בצד אהבתם לתורה.⁸

סיפור נוסף על "תחילתו של ר' עקיבא" (אבות דר' נתן ר'),⁹ מתאר אף הוא את ראשית לימודיו. עיון בסיפור זה יביאנו להבחנה שבין סיפור המבוסס על מדרש הפסוק ("אבנים שחקו מים", איוב יד, יט), לבין האגדה שהבאנו לעיל שרובה ככולה סיפור מעשה ברור, שמדרשי הפסוקים קשים יותר, ולא תמיד יבין התלמיד הצעיר את הקשר שבין הפסוק לסיפור. המורה יחליט לפי שיקול דעתו והכרתו את התלמידים אם ומתי ראוי להביא לפנייהם סיפור מסוג זה.

ב. ביטחון בה'

מוטיב נוסף הבולט בסיפורי האגדה הוא ביטחון בה'. נחום איש גז' גם זו מייצג בנאמנות מוטיב זה, ועליו מספרת האגדה את הסיפור הבא (תענית כא, ע"א; להלן הנוסח המתורגם מארמית על פי ספר האגדה:¹⁰

6. סיפור זה מעורר שאלות ובעיות נוספות שאינן קשורות ישירות למוטיב הנדון כגון: מצבם הכלכלי של תלמידי חכמים בתקופה זו, או סדרי הלימוד בבית המדרש והזכות להיכנס רק לעשירים, מקומו של השומר כפתח בית המדרש וסמכותו ועוד. בשאלות אלה ניתן לעסוק בגיל שבו לומדים היסטוריה (כיתור ר' ומעלה) ולהרחיב בהעמקתן.
7. ספר האגדה. לעיל הערה (3) עמ' ל', אגדה פח.
8. ספר האגדה. לעיל הערה (3) עמ' מו, אגדה קמה.
9. ספר האגדה, לעיל הערה (3) עמ' מו, אגדה קמו.
10. לעיל הערה (3) עמ' מג, אגדה קכו.

נחום איש גז' גם זו

ומפני מה קראו לו "נחום איש גז'?" מפני שעל כל-דבר שהגיע לו היה אומר: "גם זו לטובה". פעם אחת בקשו ישראל לשגר דורון לקיסר. אמרו: מי ילך? — ילך נחום איש גז', שמו למד בנסים הוא. שגרו בידו מלוא ארגז אבנים טובות ומרגליות. הלך ולן בפונדק. בלילה עמדו בעלי הפונדק ופתחו את-הארגז ונטלו כל-מה שבתוכו ומלאוהו עפר. כשהגיע לקיסר, פתחו ארגזו וראו שהוא מלא עפר. אמר המלך: מלגלים עלי היהודים. בקש להרגו. אמר: גם זו לטובה! בא אליהו ונדמה לו לקיסר כאחד משלהם, אמר: שמא עפר זה מעפר אברהם אביהם הוא; שכשהיה אברהם זורק עפר נעשו חרבות, קשין — נעשו חצים, שנאמר: "יתן כעפר חרבו כקש נדף קשתו".

היתה מדינה אחת שלא היה יכול המלך לכבשה. בדקו בה את-העפר וכבשוה. הכניסוהו לגז' המלך ומלאו ארגזו אבנים טובות ומרגליות ושגרוהו בכבוד גדול. בחזירתו לן באותו פונדק. אמרו לו: מה הבאת עמך שעשו לך כבוד גדול כל-כך? אמר להם: מה-שנטלתי מכאן הבאתי לשם. סתרו ביתם והביאו עפרו למלך. אמרו לו: אותו העפר שנתן לך — משלנו היה. בדקוהו ולא מצאו כך, והרגום.

עיון באגדה זו יעמיד אותנו על כמה מאפיינים בסיפור אגדת חז"ל.

1. הקיצור והתמציתיות האופייניים לרבים מסיפור האגדה. קיצור ותמציתיות אלה גורמים לפערים רבים ההולמים את הקורא המבוגר ואינם מובנים לקורא הצעיר. הרקע ההיסטורי שאינו מפורש בסיפורנו אף הוא לא יובן לילדים שגילם למטה מעשר שנים בערך. מי הוא הקיסר? היכן הוא דר? לשם מה היה צורך לשלוח לו דורון? פרטים אלה אינם מעניינו של המספר, שכן לא הראליה שבסיפור היתה מטרתו. עיבוד אגדה זו והרחבתה יכולים היו להשלים את הפערים ולהקל על הבנת התלמידים.

2. שאלות רטוריות וחשובות בצידן. האגדה פותחת בהצגת הגיבור ששמו מוזר, "איש גז'". הפתיחה מציגה את התמיהה בדרך של שאלה רטורית: "ומפני מה קראו לו נחום איש גז'?" ומשיבה עליה מיד: זהו כינוי שניתן לו על אמונתו ובטחונו בה', ועל קבלתו ללא ערעור כל מה שקורה לו: "כל מא דעביר רחמנא — לטב עביר", כל מה שה' עושה — לטובה עושה, ולכן הוא אומר: "גם זו לטובה". (העיר "גמזו" שבארץ יהודה, הנזכרת בדברי-הימים ב' כח, יח, אינה נזכרת כלל בסיפור, והמורה ירחיב על כך לתלמידיו). פתיחה זו מאפיינת את הגיבור ומניחה את התשתית לעלילה.

3. מבנה הסיפור דומה לרבים מסיפורי העם: הצגת הגיבור — הבעיה — ההסתבכות — השיא — ההתרה. כאן נוסף שלב המייחד את אגדת חז"ל: הגמול לצדיק והעונש לרשע. סיום זה הוא ביטוי להשקפה היהודית של השגחת ה' על כל הברואים.

אחרי הצגת הגיבור פותחות המלים "פעם אחת" את סיפור המעשה. אין פירוט מי היו מנהיגי ישראל באותה שעה, מתי אירע הדבר וכן כל הדיונים סביב השליח. מוצגת הבעיה: יש "לשגר דורון לקיסר", והמשכה: מי ילך? ופתרונה: "ילך נחום איש גז' גם זו", ונימוקה: "שמו למד בנסים הוא". במלים אלה יש רמז לקשיים הצפויים וביטחון שהשליח המאמין יעמוד במשימה. מכאן ואילך מתקדמת העלילה כמצופה, עד ההסתבכות:

החלפת האוצר בעפר על ידי בעלי הפונדק. כאן עולה המתח, שכן התרמית הידועה לקורא ואינה ידועה לגיבור הסיפור, מסכנת את חייו.

אין פרטים על הדרך בה הלך נחום עד אשר הגיע לקיסר. נאמר בקצרה: "כשהגיע לקיסר". מכאן ואילך אנו נמצאים במקום חדש, אולי ברומא, אם כי אין כל תיאור של המקום. העלילה נמשכת במישור. פתיחת הארגו ומציאת העפר מביאים לכעסו של המלך וסכנה לחייו של נחום. למעשה זהו השיא מבחינת הסכנה, כאן מתממשת למעשה אמירתו הידועה של נחום המעידה על בטחונו הרב: "גם זו לטובה", זו הפעם היחידה בסיפור שאנו שומעים זאת מפיו וברגע המותח ביותר.

מכאן ואילך בא שלב הפתרון וההתרה באמצעות ההוכחה שאכן נחום "מלומד בניסים": אליהו הנביא מופיע כאחד משרי הקיסר ומיישב את התמיהה: העפר הוא הדרורן ששלחו היהודים. הופעת אליהו הנביא המושיע באופן פתאומי, היא מוטיב ידוע בספרות העממית היהודית. עצם הופעתו היא בבחינת נס, והצלחת הניסיון שנעשה בעפר, היא נס נוסף.

כאן משולב סיפור בתוך סיפור. כבראשית רבה מג מפרש המדרש את הפסוק בישעיהו מא, ב: "מי העיר ממזרח צדק יקראוהו לרגלו, יתן לפניו גויים ומלכים יָד, יָתֵן כַּעַפְרָא חֲרָבוֹ כֶּקֶשׁ נֶפֶךְ קִשְׁתּוֹ". ר' יהודה ור' נחמיה חולקים. ר' יהודה אמר: אברהם היה משליך עליהם עפר והוא נעשה חרבות, קש — ונעשה חיצים. ר' נחמיה אמר: יתן עפר לא נאמר אלא 'כַּעַפְרָא', הם היו משליכים חרבות על אברהם ונעשים עפר, חיצים והם נעשים קש, זהו שנאמר (ישע' מא, ג): "ירפם יעבור שלום, אורח ברגליו לא יבא".¹¹

דרשת פסוקים זו משולבת בקיצור בסיפורנו בגרסתו של ר' יהודה, המספר משבץ רק את הגרעין הסיפורי העל-טבעי מתוך הדרשה ולא את הוויכוח על פירוש הפסוק. כיוון שבארגו של נחום איש גם זו נמצא עפר, הולם כאן פירושו של ר' יהודה. הניסוי שעשה הקיסר כדי לבדוק את העפר וכיבוש המדינה באמצעותו, הופכים את הדרשה לסיפור מעשה "ממשי", ודברי אליהו הנביא מוכחים כאמת "מציאותית". הנס עמד לו לנחום והצילו ממות. זהו שלב הפתרון של התסבוכת שבסיפורנו, או כלשון המחזה: "ההתרה".

השכר שמקבל נחום על בטחונו בה' הוא כפול: גם ניצל ממוות וגם זכה לעצמו ולשולחיו בשכר ממשי. מילוי ארגו באבנים טובות ומרגליות מחזיר אותנו למצב שבראשית הסיפור. אף דרכו בשוכו עוברת דרך אותו פונדק שבו רימוהו וסכנו את חייו. נוצר כאן מבנה מעגלי בסיפור, ולא במקרה. נחום איש גם זו אינו מוכיח את בעלי הפונדק על מעשיהם ואינו מפרט את שאירע לו. הקורא הידוע את הסיפור נהנה מתשובתו "ההתמיהה" של נחום שהיא כולה אמת: "מה שנטלתי מכאן הבאתי לשם". תשובה זו מפילה בפח את בעלי הפונדק, בבחינת "פִּנְקָה שַׁחַת בַּהּ יִפּוֹל" (משלי כו, כז). לא זו בלבד שהם נטלו את הממון וסיכנו את חייו של נחום, הם רוצים ליהנות ולהרוויח רווח נוסף. האגדה מרגישה את הצדק האלוהי, ומסיימת בעונשם של הרשעים: "והרגום". הושב להם גמולם בראשם. לסיום כזה מצפה גם הילד הקורא, שחש בצדק שנעשה. כאן מתממש יסוד נוסף האופייני לספרות העממית ולספרות ילדים: הסוף הטוב.

11. ספר האגדה לעיל הערה (3) ספר ראשון עמ' מה' אגדה כ"ג.

סיפור זה עשוי כמחזה בכמה מערכות, שבו משתנה מקום ההתרחשות: ארץ ישראל — בפונדק — אצל הקיסר — מלחמה בעזרת העפר (מדינה) — בית גנזי המלך — בפונדק — בעלי הפונדק אצל הקיסר ומותם.

המורה המלמד אגדה זו יוכל לשוחח עם תלמידיו על דוגמאות נוספות של ביטחון בה' בתורה (כגון): עשרה נסיונות שנתנסה בהם אברהם, יצחק בעקדה ועוד) ובסיפורים אחרים. חשוב להביא את האגדה על עפרו של אברהם אבינו ולהראות לתלמידים שחז"ל שילבו סיפורי אגדה ידועים בתוך סיפוריהם. הדיון בגמול ניתן אף הוא להרחיבו גם מתוך התורה וגם מסיפורים נוספים.

בסיום לימוד האגדה ניתן לבקש מן התלמידים לחבר מחזה על פי הסיפור, להוסיף דר'שיח בין הדמויות בכל מערכה ומערכה (מובן שיש לחלק את הכיתה לקבוצות עבודה לפי המערכות), ואם ירצו, יוכלו התלמידים להמחזי חלק מן העיבודים. ההמחזה תגרום להזדהות והפנמה של האירועים והדמויות, וכמיוחד להזדהות עם הטוב המנצח את הרע. למוטיב ביטחון בה' ניתן ללמד בהקבלה את האגדה על ר' עקיבא (ברכות ס, ע"ב), שאף בה קיים מבנה דומה, ואף דבריו של ר' עקיבא מקבילים לדבריו של נחום איש גם זו: "כל מה שעושה הקב"ה הכל לטובה". אגדה זו תמציתית ביותר וגם בה רבים הפערים. בכיתות נמוכות רצוי להביא את עיבורה של יוכבד סגל לאגדה זו, המרחיבה אותה וממלאה כמה פערים הקשים לילדים קטנים.¹²

*

על פי הדוגמאות שהובאו כאן ניתן ללמד מוטיבים רבים, שבמרכזם מעשים הראויים לציון העולים מתוך סיפורי האגדה. ילדים בכיתות א-ד נמשכים לסיפורי דמיון, והיסוד העל-טבעי שבאגדות רבות מושך את ליבם ומשאיר בהם רושם עז. היסוד המוסרי שבאגדה נספג ונקלט בדרך אגב, ועיקר יופיים של הסיפורים שאין בהם הטפת מוסר ישירה. דמויותיהם של חכמים גיבורי הסיפורים ישמשו לתלמידים מודל לחיקוי, עם הידיעה שמדרגתם גבוהה ומיוחדת, אך ניתן להתקרב אליה אם גם לא להגיע להיות ממש כמותם.

ביבליוגרפיה נבחרת

- אורבך, א. א. חז"ל — פרקי אמונות ודעות, מאגנס (תשכ"ט).
אורבך, א. א. "עם ישראל וחכמיו", שם, עמ' 465-584.
אנציקלופדיה עברית, כרך ראשון, אגדה.
בן-גוריון, עמנואל. "האגדה בתלמוד ובמדרש", שבילי האגדה, מוסד ביאליק (תשי"ט), עמ' 167-181.
בן-יחזקאל, מרדכי, "יוהי היום", ביאליק-אנתולוגיה, בעריכת גרשון שקד, מוסד ביאליק (1974), עמ' 337-350.

12. כה עשו חכמינו, כרך ראשון, עמ' 21-23.

הלוי, א.א. "זרע זרעו של חוני המעגל", **שערי האגדה** (1982), עמ' 169-179.
 ליפשיץ, א.מ. "האגדה", **כתבים**, כרך א, מוסד הרב קוק (תש"ז), עמ' רפג-רצז.
 ספראי, שמואל. "משנת חסידים", **ארץ ישראל וחכמיה בתקופת המשנה והתלמוד**, הוצאת
 הקיבוץ המאוחד (1983), עמ' 144-160.
 פרנקל, יונה. **עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה**, הקיבוץ המאוחד (תשמ"א).
 פרנקל, יונה. "שאלות הרמנוטיות בחקר סיפור האגדה", **תרביץ** מז, (תשל"ח), עמ' 139-153,
 (ראה: **מקראה בספרות האגדה**, ליקוטי "תרביץ" ד. ליקט: אביגדור שנאן, מאגנס
 [תשמ"ג], עמ' 325-358).
 פרנקל, יונה. "סיפורי מעשי חכמים", **דרכי האגדה והמדרש**, חלק א, פרק ט, יד לתלמוד,
 מסדה (1991), עמ' 235-285.
 צרפתי, גבי"ע. "חסידים ואנשי מעשה והנביאים הראשונים", **מקראה בספרות האגדה**, ליקוטי
 "תרביץ" די (תשמ"ג), עמ' 289-316.
 רבינוביץ, צ.מ. "להוראת מדרשי אגדה", **מעיונות** ה (תשט"ז), עמ' 147-159.